

STANISŁAW KUPRJANIUK*

PROBLEMY Z KLASYFIKACJĄ OBIEKTÓW MAŁEJ ARCHITEKTURY NA PRZYKŁADZIE POMNIKA WOJENNEGO W DŁUGOBORZE

We współczesnym krajobrazie kulturowym Warmii można dostrzec różnorodne obiekty małej architektury sakralnej. Zalicza się do nich: kapliczki, krzyże, kaplice, figury przydrożne, grotty, dzwonniczki ludowe oraz pomniki wojenne. Obiekty te poprzez wpisanie ich w krajobraz historyczny stanowią ważne, materialne świadectwa kultu religijnego dwuetnicznej społeczności Niemców i Polaków¹. Przeprowadzone w latach 2001-2013 badania terenowe dostarczyły obszernego materiału dotyczącego liczby i różnorodności tych obiektów². Sukcesywnie wyniki z tych badań zostały opublikowane³ oraz szeroko

* Stanisław Kuprjaniuk – dr historii, fotografik, licencjonowany przewodnik po Warmii, Mazurach i Ziemi Elbląskiej, autor przewodnika *Frombork*, Olsztyn 2011 i współautor z Iwoną Liżewską katalogu *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012.

¹ To dzięki długowiecznemu ich współistnieniu na niewielkim terytorium i łączącej ich religii katolickiej, zawdzięczać należy wytworzenie obiektów przydrożnego dziedzictwa kulturowego, które powinno się traktować w kategoriach istotnego waloru oraz niekwestionowanego symbolu Warmii.

² Z zastrzeżeniem, że w stosunku do krzyży warmińskich należy przeprowadzić osobne badania inwentaryzacji i dokumentacji. Podawana przez autora liczba ok. 1600 krzyży na Warmii jest tylko szacunkowa. W celu ustalenia rzeczywistej liczby krzyży na Warmii wskazane jest jak najszybsze przeprowadzenie badań. Czynniki niekorzystnymi, wpływającymi na liczbę, są nie tylko właściwości krzyży drewnianych, ale częsty, obojętny stosunek współczesnego społeczeństwa Warmii do chrześcijańskiego znaku.

³ Mowa o następujących publikacjach: *Potencjał kulturowy Wzniesień Elbląskich na przykładzie małej architektury sakralnej*, w: *Kulturowe wartości Wzniesień Elbląskich w perspektywie Gminy Milejewo*, red. J. Hochleitner, W. Moska, Elbląg 2008; *Kapliczki i krzyże parafii Gietrzwałd w perspektywie objawień maryjnych w 1877 r.*, w: *Matka Boża w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2011; *Patroni warmińskich kapliczek – św. Józef*, w: *Św. Józef w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2012; *Kapliczki warmińskie gmin Braniewo, Frombork i Młynary*, „Tygiel – kwartalnik kulturalny”, nr 2-3/71-72/2013; *Patroni warmińskich kapliczek – św. Antoni z Padwy*, w: *Św. Antoni*

scharakteryzowane w dysertacji doktorskiej⁴. Ważnym uzupełnieniem tych działań było opracowanie dokumentacji fotograficznej i rysunkowej⁵.

W grupie małej architektury sakralnej znalazły się również pomniki wojenne. Argumentem przemawiającym za włączeniem ich w poczet małej architektury sakralnej było przede wszystkim stosowanie w kompozycji tych obiektów elementu krzyża łańcusińskiego, krzyża żelaznego (będącego pochodną krzyża maltańskiego) oraz przede wszystkim wykorzystane przedstawienia figuralno-religijne (Chrystusa, Matki Bożej, św. Jerzego, św. Michała Archanioła). Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, iż obecność tych elementów dekoracyjnych czasami powodowała zacieranie się granicy pomiędzy kapliczką, a pomnikiem, zwłaszcza, że niektóre obiekty wzniesiono z cegły (Biesowo, Długobór, Lubomino, Lutry, Tolkowiec). Ten element konstrukcyjny stał się współcześnie „naturalnym” wskaźnikiem traktowania ceglanych obiektów w całkiem innych kategoriach, aniżeli kiedyś. Pewne zastrzeżenia autora, w stosunku do tych obiektów, pozbawionych swoich, dawnych atrybutów, uaktywniły się w trakcie prowadzenia wieloletnich badań nad warmińskimi kapliczkami. Zarejestrowane wówczas nowe obiekty (Biesowo, Długobór, Lubomino, Lutry, Tolkowiec) początkowo zakwalifikowano do kapliczek, ale następnie je wyłączono. Pracownicy państwowych urzędów ochrony zabytków zazwyczaj traktowali je jako kapliczki i tak wpisywali do rejestru zabytków⁶. Zwrócenie uwagi na pojawiające się dylematy z klasyfikacją tych obiektów zainspirowały mnie do przeprowadzenia analizy na przykładzie pomnika wojennego w Długoborze⁷.

Charakterystyka pomników wojennych

W pierwszym dziesięcioleciu po zakończeniu I wojny światowej, na Warmii prawie w każdej większej miejscowości lub parafii, wzniesiono

z *Padwy w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2014; *Charakterystyka pisanych źródeł do badań nad małą architekturą sakralną Warmii*, „Studia Elbląskie” 15 (2014); *Ludowa rzeźba drewniana w wyposażeniu warmińskich kapliczek i krzyży*, „Studia Elckie” 16 (2014), nr 2.

⁴ S. Kuprjaniuk, *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 r. ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Olsztyn 2014.

⁵ Powstała dokumentacja fotograficzna jest tym bardziej cenna, gdyż przedstawia ten sam obiekt na przestrzeni lat, wraz z zarejestrowanymi zmianami w jego wyglądzie i otoczeniu.

⁶ Wniosek po analizie fiszek i białych kart Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatury w Elblągu i WUOZ w Olsztynie. Pomnik wojenny w Długoborze został wpisany, jako kapliczka, do rejestru zabytków pod sygnaturą A-3975 w dniu 24 marca 1997 r. Wpis o tytule: „Cmentarz przy kościele parafialnym z zachowanymi nagrobkami, drzewostanem, ogrodzeniem i kapliczkami”. O ile pomnik, nazwany we wpisie kapliczką, usytuowany jest po wschodniej stronie kościoła, to druga kapliczka znajduje się po przeciwnej, zachodniej jego stronie.

⁷ Wiele zapytań i problemów wzbudził pomnik wojenny w Długoborze, który przez autora został najpierw potraktowany jako typowa kapliczka warmińska. Dopiero znacznie później „ta kapliczka”, w świetle pozyskanych materiałów ikonograficznych, okazała się całkiem odrębnym typem obiektów architektury.

pomniki⁸, upamiętniające poległych mieszkańców w czasie działań wojennych w roku 1914 i 1915⁹. W parafiach sporządzono listy poległych i zaginionych, aby uhonorować ich pamięć w ozdobnych gablotach lub tablicach w przedsionkach kościołów czy osobnych mauzoleach. Miały to być swego rodzaju „ołtarze ojczyzny” dla poległych na różnych frontach bohaterów¹⁰, ale także osób cywilnych, które zginęły w okolicy¹¹. Samo wznoszenie pomników w miejscowościach parafialnych¹² umożliwiało, poza rozszerzeniem zjawiska pamięci oraz czci dla współobywateli, także wykorzystywanie kultu osób poległych w innych celach, przede wszystkim politycznych i propagandowych, na co duchowieństwo nie zawsze chciało wyrażać zgodę¹³. Podstawową cechą wszystkich pomników z pamiątkowymi tablicami zbiorczymi było to, że zostały usytuowane w szczególnie ważnych miejscach tzw. przestrzeni publicznej, we wsiach parafialnych oraz w bliższym lub dalszym otoczeniu kościołów¹⁴. Pomniki były wkomponowane w aneksy kościelnych ogrodzeń (Bartąg, Lamkowo, Sząbruk), znajdowały się na działkach kościelnych (Gutkowo, Jesionowo, Kieźliny, Piotrowiec) albo cmentarnych parcelach (Cerkiewnik, Chruściel, Kolno). Innym ważnym miejscem we wsi były skrzyżowania dróg (Lubomino, Tolkowiec) i wydzielone działki przy centralnie biegnącej ulicy (Kochanówka, Nowe Kawkowo, Płoskinia, Ramsowo).

W niektórych miejscowościach nie zdecydowano się jednak na wzniesienie osobnego pomnika. Rozwiązaniem stały się więc tablice pamiątkowe, które

⁸ R. Traba, „*Wschodniopruskość*”. *Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Olsztyn 2007, s. 301. W memoriale „Versuch einer Beantwortung der Frage Wie kann Ostpreußen seine Helden ehren?” (Próba odpowiedzi na pytanie: Jak Prusy Wschodnie mogą czcić swoich bohaterów?) określano zadania, które stały przed mieszkańcami prowincji – by nie tylko wystawiali poległym pomniki, lecz przede wszystkim, by owe „znaki czci mogły w codziennym życiu dodawać sił, które wyjdą na dobre żyjącym”.

⁹ W. Knercer, *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*, Olsztyn 1995, s. 13. Idea powstawania pomników wojennych na terenie dawnych Prus Wschodnich, obok stosownych cmentarzy, była inicjatywą państwową. Decyzją władz niemieckich każda z warmińskich wsi miała wystawić pomnik poświęcony poległym w czasie I wojny światowej żołnierzom, pochodzącym z danej miejscowości. Przedsięwzięcia ich budowy ogniskowały się zwłaszcza wokół związku wojskowego (Kriegsverein), czego dowodem były stosowne adnotacje fundatorów na tablicach pamiątkowych. Pomniki w miejscowościach parafialnych ujmowały zazwyczaj wszystkie przynależne do parafii wsie (Bieniewo, Brąswałd, Gutkowo, Jedzbark, Jesionowo, Ramsowo).

¹⁰ A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1991, s. 103.

¹¹ A. Sakson, *Upamiętnienia I wojny światowej na Warmii i Mazurach*, „Siedlisko. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość społeczności na Ziemiach Zachodnich i Północnych” 6 (2009), s. 34-35.

¹² Pomniki w takich miejscowościach ujmowały zazwyczaj wszystkie przynależne do parafii wsie i ich poległych (Bieniewo, Brąswałd, Gutkowo, Jedzbark, Jesionowo, Ramsowo).

¹³ J.M. Łapo, *Pierwszowojenne pomniki powiatu węgorzskiego na tle zabytków memoriałowych Mazur*, „Studia Angeburgica” 11(2009), s. 93.

¹⁴ M. Bartoś, B. Zalewska, *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Olsztyn 2003, s. 48.

lokowano w różnorodnych miejscach istniejących już obiektów sakralnych. Mogły to być zarówno wnętrza kościołów (Kolno, Lutry, Tolkowiec, Unikowo), kaplic (Mokiny¹⁵) i bram kościelnych (Kwiecewo¹⁶), jak też struktura zewnętrzna murów niektórych kościołów¹⁷ (Sątopy), kaplic (Czerwonka, Garbina, Jędrychowo, Kolno, Robawy) i kapliczek (Biesówko¹⁸). Tablice pamiątkowe były zdecydowanie najprostszymi formami memoratywnymi, a ich umieszczenie na wewnętrznych lub zewnętrznych ścianach obiektów sakralnych, gwarantowało ich długoletnie przetrwanie.

Fundowane na Warmii pomniki przybierały zróżnicowane formy wyrazu, od małych obiektów do wielkich form przestrzennych. Najprostsze formy memoratywne stanowiły samoistne głązy narzutowe z tablicami (Klewki), bądź z wygrawerowanymi napisami na wypolerowanej płaszczyźnie głazu (Rogóż). Bardziej rozbudowane pod względem architektury były już formy w postaci krzyży lub figur umieszczonych na cokołach, na których umieszczono z kolei stosowne napisy (Bieniewo, Chruściel, Piotrowiec). Te pomniki do złudzenia przypominały nagrobki cmentarne i temu wrażeniu sprzyjała ich lokalizacja właśnie na cmentarzu przykościelnym. Można twierdzić, że zabieg lokalizacji tych pomników na poświęconej ziemi cmentarza oraz zastosowanie krzyża lub figury w ich konstrukcji uchroniło je przed możliwym znieważeniem i zniszczeniem.

Najbardziej rozpowszechnione na Warmii i w całych Prusach Wschodnich stały się jednak formy pomników nawiązujących do antycznych obelisków oraz przestrzennych form pomników, wzniesionych prawie w całości z fabrycznie obrobionej kostki granitowej¹⁹. Tworzone z granitu formy przestrzenne, były do siebie podobne w zakresie zbieżnych wzorów architektury i elementów dekoracji. To świadczyło o tym, iż pracownie kamieniarskie wykonywały te pomniki w oparciu o opracowane, dostępne szkice i rysunki²⁰. Część z nich zachowała się pozostając wciąż smutnym świadectwem pamięci dawnych mieszkańców Warmii o swoich poległych współbraciach (Bartąg, Cerkiewnik, Gutkowo, Jedzbark²¹, Jesionowo, Klewki, Lamkowo, Piotraszewo,

¹⁵ U. Laskowska, dz. cyt., s. 308. Przy ołtarzu kaplicy bł. Reginy Protmann zachowały się dwie tablice upamiętniające 20 poległych mieszkańców Mokin.

¹⁶ Na wewnętrznej ścianie bramy wejściowej parceli kościelnej w Kwiecewie umieszczono malowidło, ukazujące zmartwychwstałego Chrystusa nad pustym grobem w otoczeniu dwóch modlących się kobiet z dzieckiem po lewej stronie i dwóch żołnierzy po prawej stronie.

¹⁷ A. Sakson, dz. cyt., s. 34-35.

¹⁸ S. Kuprjaniuk, I. Liżewska, *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012, s. 24. Drewniana tablica z nazwiskami poległych nie jest wyeksponowana, gdyż umieszczona została w blendzie bocznej.

¹⁹ Granit z racji swoich właściwości, w odróżnieniu od cegły czy drewna, jest idealnym materiałem budowlanym pomników. Dlatego też był on powszechnie stosowany i jego dominacja w konstrukcji była niekwestionowana.

²⁰ W. Knercer, dz. cyt., s. 13.

²¹ E. Globas, *Trates Heim, Glück allein*, Jedzbark 1997, s. 222.

Płoskinia, Ramsowo), a inna część pomników nie (Braniewo, Dobre Miasto, Frombork, Giętrzwald, Jeziorany, Kiwity, Lidzbark Warmiński, Świątki)²².

Na Warmii w tym czasie wykształciła się jeszcze inna forma pomników, które w pewien sposób wpisywały się w lokalną tradycję budownictwa ludowego. W zamyśle twórców uwzględniono tutaj ukształtowanie architektury pomnika wojennego prawie w całości z charakterystycznej cegły licowej, z jednoczesnym zastosowaniem kamienia ciosanego w partiach cokołowych i detalu. Było to bardzo mądre posunięcie, gdyż łączono w ten sposób dawną tradycję z nowym i nieznanym dotąd na Warmii rodzajem kamiennego pomnika wojennego. Tak wzniesione pomniki, przybierając formę kapliczki jako obiektu kultowego o formach stylów architektonicznych neobarokowego i neogotyckiego, miały przede wszystkim upamiętniać zmarłych, wypełniając funkcje memoratywne. Z warmińskimi kapliczkami łączyły je forma architektoniczna oraz wyobrażenia sakralne (w postaci pełnoplastycznej i płaskorzeźbionej), przy czym te ostatnie związane były z symboliką śmierci i zmartwychwstania (Chrystus Miłosierny lub Zmartwychwstały, Pietà oraz figury św. Jerzego i św. Michała Archanioła jako patroni ludzi oręża).

Ważnym składnikiem, spajającym wszystkie wspomniane wyżej formy pomników, były charakterystyczne elementy ich wyposażenia. Pomniki zaopatrywano przede wszystkim w tablice pamiątkowe o stosownych inskrypcjach²³ oraz elementy nawiązujące do symboliki żołnierskiej, to jest przedstawienie Krzyża Żelaznego, niemieckiego, wojennego odznaczenia wojskowego. W dalszej kolejności pojawiał się motyw żołędzi i gałązek liści dębu oraz wieńców laurowych (wawrzynowych), które otaczały wizerunki żołnierskie. Rzadziej występowały również elementy dekoracji militarnych w postaci hełmów żołnierskich (brama aneksu kościoła w Bartągu) lub mieczy (Biesowo).

Rola atrybutów pomników wojennych

Pomniki wojenne na Warmii współcześnie jawią się całkiem inaczej aniżeli przed II wojną światową. Chodzi o to, że wiele z nich zniszczono z premedytacją tuż po wojnie lub uszkodzono dopiero w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Te destruktywne zachowania społeczeństwa tłumaczy fakt, że w lokalnym środowisku były one traktowane w sposób negatywny, jako niemieckie pamiątki, wyposażone w wyobrażenia Krzyża Żelaznego (Nowe Włóki) lub rzadziej orłów z rozpostartymi skrzydłami (niegdyś Jonkowo,

²² To czy w danej miejscowości zostały ufundowane pomniki wojenne można stwierdzić na podstawie archiwalnych zdjęć i okolicznościowych pocztówek np. w dostępnej literaturze wspomnieniowej.

²³ Powstałe tablice, w zależności od miejscowości, zawierały następujące części: nagłówki, wyrażenie hołdu, pamięci i podziękowania, deklarację pamięci w zakończeniu. W treściach dotyczących poległych wymienić należy: imiona, nazwiska, rzadziej inicjały, stopień żołnierski, samą datę śmierci, zaś te bardziej rozbudowane wskazują ponadto miejscowości pochodzenia, a także datę urodzin i śmierci.

Orneta i Świątki). Jedne pomniki stały się bezimiennymi głazami, bez żadnych elementów dekoracji, inne pustymi formami architektonicznymi (Nowe Kawkowo). Po niektórych obiektach pozostały pojedyncze elementy (Frączki, Osetnik), zaś po innych tylko historyczna wzmianka lub stara, archiwalna fotografia (Bisztynek, Braniewo, Dobre Miasto, Frombork, Gietrzwałd, Ignalin, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Kiwity, Kłębowo, Kraszewo, Rasząg, Rogiedle, Ruś, Wozławki). Na pewno przetrwanie nielicznych takich obiektów należy zawdzięczać umiejscowieniu ich w strefach *sacrum* (kościelnych parceli i ogrodzeń, także wewnątrz świątyń i kaplic). Również nawiązanie założenia pomnika do konstrukcji kapliczek, uchroniło te obiekty przed konsekwentnie przemyślaną, powojenną destrukcją (Biesowo, Długobór, Lubomino, Lutry, Tolkowiec). Parę innych pomników adaptowano do nowych celów lub poddano swoistej resakralizacji (Kieźliny), co po latach utrudniało przywrócenie im dawnego wyglądu. Inne z kolei przetrwały w stanie dobrym, umożliwiającym ich pełną restaurację (Biedkowo, Nowe Włóki, Piotraszewo).

W przypadku paru pomników wzniesionych z cegły usunięto trwale widoczne symbole wojenne Krzyży Żelaznych (Lubomino, Tolkowiec) oraz tablice pamiątkowe (Długobór). W wyniku tego zabiegu zatarto ich dawną funkcję memoratywną, a przez to wyekspozowano kultową²⁴. Niestety, ale ta czynność okazała się nieodwracalna i na tyle skuteczna, iż odczytanie pierwotnej funkcji memoratywnej było możliwe jedynie na podstawie analizy zdjęć archiwalnych²⁵. W nowej rzeczywistości do złudzenia zbieżna architektura ceglanych pomników-mauzoleów z kapliczkami mogła błędnie ukierunkować uwagę badacza na określony typ obiektów. Niepodważalnym dowodem były jednak utracone elementy dawnego wyposażania, dzięki którym można było trafnie rozpoznać pierwotny charakter pomników i odpowiednio je zakwalifikować²⁶. Uzupełnieniem opisywanego wątku powinna być krótka charakterystyka pomników, które utraciły stosowne atrybuty na rzecz nowo wykreowanych kapliczek. Wyjątkiem będzie pomnik w Biesowie, który w pełni zachował owe atrybuty, a które niestety nie zostały odpowiednio odczytane.

1. Pomnik w Biesowie usytuowano na granicy parceli kościelnej. Wyróżnia się ceglana formą architektury neogotyckiej, która jest zbieżna ze stylem znajdującego się w pobliżu kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja i św. Antoniego Padewskiego. W konstrukcji pomnika są widoczne dwie części. Dolną stanowi wysoki, granitowy cokół, który został zamknięty wysuniętą, betonową półką. Powyżej wznosi się część druga rozbudowanej, ceglanej „nastawy”,

²⁴ S. Kuprjaniuk, I. Liżewska, dz. cyt., s. 24.

²⁵ Przeprowadzając szczegółową analizę archiwalnych fotografii warmińskich pomników wojennych, można dojść do wniosku, jak ważne treści one wnoszą. Na archiwalnej fotografii widać dokładnie, w jaki sposób były skonstruowane te obiekty oraz jak były wkomponowane niegdyś w dawny krajobraz lokalny. Zastosowane niegdyś charakterystyczne elementy plastyczne w architekturze pomników określały ich pierwotne przeznaczenie.

²⁶ W związku z pełnioną przez nie funkcją nie było podstaw ku temu, aby ująć je w katalogu „Warmińskie kapliczki”.

o schodkowo zaakcentowanym szczycie z masywnym, żeliwnym krzyżem. Część ceglana cechuje dosyć obszerna, ostrołukowa wnęka, w której umieszczono płaskorzeźbioną Pietę z charakterystycznymi 7 mieczami, odnoszącymi się do siedmiu boleści Matki Bożej²⁷. Ten element pomnika stanowi jego najważniejszą cechę identyfikacyjną, której mało kto był świadomy.

2. Pomnik w Lubominie, usytuowany na centralnym rozdrożu przed kościołem parafialnym pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej, został wzniesiony w formie ceglanej, jednokondygnacyjnej budowli na masywnym cokole z granitowych kostek. Jego stronę frontową skierowano w kierunku południowym. W dolnej, wgłębionej części pomnika, znajdowały się niegdyś żeliwne tablice pamiątkowe. Obecnie ich miejsce zajęła dekoracja, wykonana techniką sgraffito, która przedstawia głowy Chrystusa i dziecka. Powyżej w charakterystycznym, dwukierunkowym prześwicie korpusu o łukach ostrych umieszczona została figura Chrystusa Zmartwychwstałego. Pomnik został nakryty stromym daszkiem namiotowym, który niegdyś był zamknięty kamiennym wyobrażeniem Krzyża Żelaznego, a obecnie w jego miejscu znalazł się prosty krzyż łaćwiński. Na podstawie zdjęć archiwalnych pomnik, na niewielkim, schodkowym podwyższeniu, był otoczony niskim, czworobocznym ogrodzeniem, wyznaczonym granitowymi słupkami z łańcuchami.

3. Pomnik w Lutrach został wzniesiony w centralnym miejscu we wsi, na zboczu wzgórza kościelnego, na którym zbudowano kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny i św. Walentego. Konstrukcja pomnika została zrealizowana w duchu neogotyckim, zbieżnym ze stylem pobliskiego kościoła. Korpus założono na rzucie prostokąta i przekryto dachem dwuspadowym, schowanym za podwyższony szczyt. Fasada pomnika nieznacznie szersza, zakrywająca korpus, utworzona w formie podcienia wspartego na dwóch okrągłych kolumnach. Wewnątrz podcienia, sklepionego łukiem ostrym, na ścianie magistralnej umieszczony został duży żeliwny krucyfiks. Szczyt schodkowy, w którego polu umieszczono blendę w kształcie Krzyża Żelaznego. Powstały pomnik był niegdyś w nierozdzielnej więzi z umieszczoną w przybudówce kościoła figurą Chrystusa Zmartwychwstałego, w asyście dwóch tablic zbiorczych z nazwiskami poległych²⁸.

4. Pomnik w Tolkowcu powiela scenariusz umiejscowienia go na centralnym rozdrożu w pobliżu kościoła parafialnego pw. św. Marcina. Jego stronę frontową skierowano w kierunku północnym. Budowla murowana z cegły,

²⁷ W ikonografii wizerunki Matki Bożej Bolesnej są przedstawione z sercem przebitym 7 mieczami, które symbolicznie odnosiły się do następujących boleści: Proroctwo Symeona, Ucieczka do Egiptu, Zgubienie Jezusa, Spotkanie na Drodze Krzyżowej, Ukrzyżowanie i śmierć Jezusa, Zdjęcie z krzyża i Złożenie do grobu. Symbolika Pietę w tym pomniku, jak i w licznych kapliczkach, odwoływała się do cierpienia, bólu i przeżywania straty kogoś bliskiego.

²⁸ Figura i dwie tablice zostały umieszczone w małej, północnej przybudówce kościoła i zawierały nazwiska poległych mieszkańców parafii, pochodzących z miejscowości: Górkowo, Kikity, Kukliki, Lutry, Pierwagi, Tejstymy, Wągsty, Wójtowo. Za tę informację autor dziękuje ks. proboszczowi Lechowi Kozikowskiemu.

otynkowana i pobielona o cechach typowych dla stylu neobarokowego. Pomnik został zrealizowany w formie jednokondygnacyjnej konstrukcji z dwukierunkowym prześwitem o łukach pełnych, w którym umieszczona została figura Chrystusa Zmartwychwstałego. W elewacji widoczne podziały poziome w postaci: rowkowania w partii cokołu i rozbudowanych gzymsów podokapowych. Naroża dwukierunkowego prześwitu uformowane zostały przez pilastry o jońskich głowicach, zaś pomnik zamknięto baniastym hełmem, w którego zwieńczeniu była umieszczona niegdyś figura św. Michała Archanioła. Obecnie w miejscu figury znajduje się krzyż z pasyjką. W partii dolnej, od strony zachodniej, umieszczone było przedstawienie Krzyża Żeliwnego, które zostało usunięte. Pomnik w Tolkowcu jest w pewnej więzi z umieszczoną w przyziemiu kościoła płaskorzeźbioną Pietą²⁹.

Patrząc realistycznie na scharakteryzowaną grupę ceglanych pomników, nie można mówić o możliwości ich współczesnej rehabilitacji. O ile w kręgach naukowych te obiekty będą traktowane jak pomniki, to w ludzkiej świadomości lokalnego środowiska pozostaną one zakodowane już jednak jako kapliczki.

Współczesny stan pomnika w Długoborze

Z reguły przy opracowywaniu dziejów obiektów zabytkowych zachowuje się zasadę chronologii zdarzeń. W przypadku pomnika w Długoborze postanowiono odwrócić tę kolejność i ukazać najpierw stan współczesny obiektu.

Rozpoczęcie badań terenowych nad warmińskimi kapliczkami miało miejsce w 2001 r. Wówczas na trasie jednego z zaplanowanych wyjazdów badawczych znalazła się miejscowość Długobór³⁰, w której udokumentowano 4 kapliczki³¹, wliczając tym samym wspomniany w tytule pomnik wojenny. Nie mając wtedy jeszcze ani pewnych, nabytych doświadczeń, ani głębszej wiedzy w zakresie małej architektury sakralnej, zarejestrowano ten obiekt z przeświadczeniem o „klasycznej”³², warmińskiej kapliczce. Na to wskazywała chociażby typowa architektura neogotycka, która stała się tak bardzo charakterystyczna dla większości kapliczek na Warmii, powstałych od połowy XIX do początku XX w. Innym argumentem „tej kapliczki” była lokalizacja, sprowadzona do wkomponowania w część muru, będącego przedłużeniem ceglano-ogrodzenia kościelnego, znajdującego się w pobliżu kościoła parafialnego pw. św. Jana Ewangelisty. Ta cecha usytuowania była jak najbardziej zgodna z przykładami

²⁹ Wspomniana rzeźbiona Pieta w architektonicznej, ostrołukowej oprawie z kamienia znajduje się po prawej stronie przyziemia dzwonnicy kościoła.

³⁰ Wieś położona w gminie Płoskinia w powiecie braniewskim.

³¹ S. Kuprjaniuk, I. Liżewska, dz. cyt., s. 79-80. W sumie we wsi odnotowano 8 kapliczek (4 kapliczki w granicach zwartej zabudowy wsi, a kolejne 4 na koloniach) i analizowany pomnik wojenny.

³² Poprzez słowo „klasyczny” należy rozumieć cześć warmińskich kapliczek, które zostały zbudowane z cegły licowej w stylu neogotyckim, z otynkowanymi i pobielonymi wnękami i blendami. Tak wyglądające kapliczki stanowią pewną większość wśród zarejestrowanych 1370 obiektów.

innych kapliczek, które w wielu miejscowościach warmińskich znalazły się wzniesione w bliskim sąsiedztwie kościołów, na zasadzie zdwojenia obiektów kultu religijnego³³, lub wkomponowane w mur cmentarno-kościelny (Grzęda, Sątopy).

Ważnym składnikiem dla tej części artykułu jest jednak opis architektoniczny omawianego obiektu. Budowla powstała w formie murowanej z cegły licowej na granitowym cokole. Jednokondygnacyjny korpus został założony na rzucie prostokąta z delikatnie szerszą fasadą. W elewacjach bocznych korpusu znalazły się otynkowane i pobielone blendy o łuku pełnym. Korpus właściwy, z gzymsem podokapowym, przekryty daszkiem dwuspadowym o pięciu rzędach dachówki holenderki. Szczyt elewacji frontowej wyższy, zasłaniający dach korpusu, ujęty schodkowo z siedmioma daszkami ustawionymi przekątniowo. W fasadzie wielka wnęka o łuku pełnym, w której została umieszczona figura Najświętszego Serca Pana Jezusa. Po bokach wnęki umieszczono pionowe, otynkowane i pobielone blendy o ściętych narożach, zaś poniżej jej znajduje się pozioma, prostokątna blenda o wtórnym otynkowaniu i pobieleniu. Podobny akcent otynkowanego i pobielonego pasa wpisuje się pomiędzy dwa półokrągłe gzymсы nadwnękowe. W szczycie płaskorzeźba w kształcie Krzyża Żelaznego.

O ile powyższy opis jednoznacznie wskazywał na kapliczkę, to dopiero w toku dalszego prowadzenia badań archiwalnych i ikonograficznych nad kapliczkami, odkryto pewne fakty, które zaprzeczyły temu twierdzeniu, ale o tym już dalej.

Pierwotna stylistyka pomnika

W badaniach naukowych można wykorzystywać różnorodne metody poznawcze i źródła wiedzy. Obok powszechnie stosowanej kwerendy archiwalnej źródeł pisanych można z powodzeniem prowadzić także analizę zachowanych źródeł ikonograficznych (malowideł, grafik, fotografii). Dla przyjętego tematu właśnie ten drugi typ źródeł okazał się owocnym, gdyż dostarczył rozstrzygających wyników. O samym typie źródeł ikonograficznych można ogólnie powiedzieć, że ich funkcją stało się realistyczne odwzorowywanie danej sytuacji za pomocą dostępnych metod zapisu. Jeśli w dawnych wiekach prymat wiodły malarstwo i wszelkie techniki graficzne, to na przeł. XIX i XX w. coraz większym i powszechniejszym zastosowaniem charakteryzowała się technika fotograficzna, z jej licznie powstającymi reprodukcjami fotograficznymi. Wyższość, w ten sposób zaistniałego źródła, polegała na dokładnie wiernym utrwaleniu danej teraźniejszości i umożliwieniu następnie jej odczytania w pewnej

³³ Na takim złożeniu dwóch typów obiektów widać pewien rozdział, gdzie kościół był miejscem czynności sakralno-liturgicznych, a kapliczka lub kapliczki były miejscem odbywania się ludowych praktyk religijnych (Klewki, Kwieciewo, Purda). Ta zasada dotyczyła również pomników wojennych, przy których odbywały się uroczystości upamiętniające poległych (Bieniewo, Brąswałd, Cerkiewnik, Chruściel, Sząbruk).

przyszłości. Nie ulega wątpliwości, że każdy potencjalnie zachowany materiał ikonograficzny należy traktować jako idealną podstawę do przeprowadzania procesu analityczno-poznawczego, a następnie dowodowego. Takim materiałem dla postawionego we wstępie pytania badawczego stała się przede wszystkim publikacja wspomnieniowa „Langwalde. Kreis Braunsberg”³⁴, w której zamieszczono szereg przydatnych tekstów, rysunków oraz w głównej mierze różnorodnych zdjęć archiwalnych, ukazujących wieś Długobór. Dzięki tej kluczowej publikacji, i analizie zawartych w niej archiwalnych reprodukcji fotograficznych, stało się możliwe potwierdzenie, iż uznawana współcześnie w środowisku „kapliczka” okazała się być w rzeczy samej pomnikiem wojennym. Przed badaczem ukazał się tym samym prawdziwy obraz dawnego pomnika wojennego.

Każda wykonana fotografia ma ten atut, iż przedstawia zarejestrowany stan zastany, który można z powodzeniem porównać ze stanem obiektu już po wielu latach. Na szczęście dawny wygląd architektoniczny pomnika wojennego w Długoborze, w stosunku do jego wyglądu współczesnego, nie uległ żadnym przekształceniom. Radykalnym zmianom została poddana dawna strona plastyczna tegoż pomnika, co też można stwierdzić odwołując się do jego archiwalnych fotografii. Na nich zostały zaobserwowane bardzo ważne różnice w odmiennym wyposażeniu wnętrza tegoż pomnika, jak również jego dekoracji fasady. Niegdyś, w zamkniętej pełnym łukiem, wnęce znajdowała się umieszczona figura patrona środowisk wojskowych św. Michała Archanioła. Poniżej wnęki, w dolnej części pomnika, w prostokątnej, poziomej i otynkowanej blendzie zostało umieszczone stosowne odwołanie. Dzięki zachowanym dwóm różnym reprodukcjom w przytoczonej publikacji wspomnieniowej, znane są teksty dwóch ówczesnych inskrypcji: 1. „Bettet für unsern Gefallenen des Weltkrieges” – tłum. „Módlcie się za naszych poległych w wojnie światowej”³⁵ i 2. „Sankt Michael! Hilf uns im Streit, Führ’ unsre Seel’, Durch Tod. Gericht, Zur frohen Ewigkeit! 1922” – tłum. „Święty Michale! Wspomóż nas w sporze, prowadź naszą duszę, poprzez śmierci sąd, ku radosnej wieczności! 1922”³⁶. Ponadto w elewacji pomnika, po obu stronach wnęki znajdowały się pionowe płyciny o ściętych narożach, w których umieszczono tablice z nazwiskami poległych mieszkańców wsi Długobór i miejscowości przynależnych do parafii długoborskiej³⁷. Ponad wnęką znajdował się półkolista ceglany gzyms, który wraz z szerokim, otynkowanym i pobielonym pasem tworzył półkolisty fryz. Na tym pasie znalazł się stosowny tekst o treści: „Selig sind die Toten, die im

³⁴ *Langwalde. Kreis Braunsberg (Ostpreußen). Ein Kirchspiel im Ermland*, t. 1, red. G. Fehlau, 1992.

³⁵ Tamże, s. 51.

³⁶ Tamże, s. 58. Z braku dokładniejszych informacji nie można jednoznacznie stwierdzić, która z przytoczonych inskrypcji była pierwszą.

³⁷ Do parafii w Długoborze przynależały wówczas następujące wsie: Brzostki, Gieduty, Łozy, Małe Kierpajny, Ostry Kamień, Pakosze, Podlechy, Robuzy, Stygajny, Wólka.

Hernn sterben” - tłum. „Błogosławieni są martwi, którzy w Panu umierają”³⁸. Uzupełnieniem dekoracji fasady było umieszczone w górnym polu szczytu pomnika przedstawienia Krzyża Żelaznego, które, jako jedyne spośród pozostałych akcentów militarnych i memoratywnych, zachowało się do dzisiaj w pierwotnej formie.

Zakończenie

Badany obiekt w Długoborze był pierwotnie pomnikiem wojennym. Jego pierwotną funkcję poświadczył bez wątpienia wyjątkowo duży zbiór motywów militarnych, widoczny na reprodukowanych fotografiach archiwalnych. Ilość charakterystycznych elementów, jaką odznaczał się ten pomnik niegdyś, przemawia dokładnie za pierwotną jego funkcją.

Na przykładzie tej analizy potwierdziła się wartość naukowa informacji zawartych w niedocenianych źródłach, jakimi są przekazy ikonograficzne. W tym miejscu należy stwierdzić, że wartość informacji utrwalonych na fotografiach archiwalnych jest czasami lepsza aniżeli w zapisach kronikarskich. Fotografia ukazuje konkretny stan, który odpowiednio odczytany może dostarczyć różnorodnych informacji.

Niniejszy artykuł potwierdza zasadność przeprowadzania dokładniejszych badań zachowanych i nieistniejących już pomników wojennych na terenie Warmii. Wpisany wciąż w krajobraz Warmii zespół obiektów o zróżnicowanej formie architektury umożliwia stworzenie szerszego opracowania, wraz z bogatą szatą ikonograficzną fotografii archiwalnych i współczesnych oraz rysunkowych rekonstrukcji.

PROBLEMS OF THE CLASSIFICATION OF SMALL ARCHITECTURE BASED ON THE WAR MEMORIAL IN DŁUGOBÓR

Summary

Across the geographical landscape of Warmia one can point numerous architectural objects which exist as war memorials and were built in honour of the Warmia inhabitants fallen during the World War I. However, among them there are also objects which architecture is convergent with the one of the Warmia wayside shrines as far as the material used for building – bricks, and their Gothic Revival style. Long-term studies confirmed that some of the shrines accepted by the state departments of cultural heritage protection are indeed war memorials. This clear example of misunderstanding within architectural types classification was observed in Długobór. The article and the conducted proof explanation are dedicated to this object. The reason for classifica-

³⁸ *Langwalde*, dz. cyt., s. 58.

tion of the shrines, this one and similar objects on Biesowo, Lubomino, Lutry and Tolkowiec was removing commemorative and military elements from these objects, although such elements were initially endowed with those emblems. Explaining the problem of the Długobór memorial classification was the first step towards further researches regarding various forms of the war memorials in Warmia.

Key words: wayside shrines, crosses, small sacral architecture, war memorials, East Prussia, Warmia.